

prof. dr hab. Hanna Kóčka-Krenz

Poznań, dnia 21 marca 2025 r.

Recenzja
osiągnięcia naukowego i dorobku naukowego
dr. Kamila Kajkowskiego w związku z postępowaniem o nadanie stopnia doktora
habilitowanego w dziedzinie nauk humanistycznych w dyscyplinie archeologia

Zainteresowania badawcze dr. Kamila Kajkowskiego koncentrują się na zagadnieniach dotyczących przedchrześcijańskich wierzeń i związanych z nimi obrzędów, czego wyrazem są liczne publikacje, zarówno naukowe, jak i popularno-naukowe, oraz aktywny udział w konferencjach krajowych i międzynarodowych. Habilitant uzyskał stopień doktora nauk humanistycznych w zakresie archeologii w Instytucie Archeologii i Etnologii PAN w 2017 r. na podstawie pracy p.t.: „Obrzędowość religijna Pomorzan we wczesnym średniowieczu. Studium archeologiczne”, która została opublikowana w 2019 r. we wrocławskim wydawnictwie Chronicon. W pracy tej przedstawił ośrodki kultu pogańskiego i związaną z nimi plastykę figuralną, a także omówił ofiary z ludzi i zwierząt, ofiary zakładzinowe, wota i skarby o charakterze kultowym, oraz amulety i przedmioty apotropaiczne. W podsumowaniu swych dociekań wysunął tezę o zmienności przekonań religijnych w czasie ich wyznawania przez lokalne społeczności, uznając je za efekt kontaktów zewnętrznych i intensyfikacji procesów osadniczych na przełomie VII i VIII wieku, skutkującej formowaniem się sieci grodów, zmianach w obrzędzie pogrzebowym i organizacją kultu.

Dr Kamil Kajkowski jako podstawę ubiegania się o stopień doktora habilitowanego przedstawił monografię p.t. „Magia wojny i wojna magii w świecie dawnych Słowian”, Owidz 2024 r. Do wniosku dołączył – oprócz autoreferatu – obszerny wykaz swych osiągnięć naukowych i popularnonaukowych. Spośród prac opublikowanych po uzyskaniu doktoratu szczególną uwagę zwracają pozycje związane z głównym nurtem zainteresowań naukowych Habilitanta. W artykule p.t. „Water in pre-Christian beliefs in Pomerania (northern Poland) of the early medieval period” (2017), napisanym z Andrzejem Kuczkowskim, Autorzy przedstawili kwestię znaczenia symbolicznego wody w ceremoniach religijnych i rytach magicznych w sanktuariach przedchrześcijańskich od VI/VII w. do poł. XIII w. Osobną uwagę poświęcił Habilitant zagadnieniu tzw. grodów kultowych na wczesnośredniowiecznym Pomorzu, podkreślając ich rolę w światopoglądzie symbolicznym i ideologicznym (2018). Symboliczną rolę przypisał (w tekście napisanym ze Zdzisławą Ratajczyk) ostrogom

zoomorficznym z Ciepłego, uznając je za wytwór zachodniosłowiański stanowiący model pogańskiego kosmosu (2019). Wraz z L. Gardelą w artykule p.t.: „Slavs and snakes. Material Markers of Elite-Identity in Viking Age Poland” (2020) poddał analizie okazy biżuterii, broni i oporządzenia końskiego dekorowane motywami zoomorficznymi, zwłaszcza wyobrażeniami węży uosabiającymi Żmija, odniesionego do Piastów jako – zdaniem Autorów – ich emblematu. Zajął uwagę Habilitanta także kwestia interpretacji drewnianych „masek” pozyskanych podczas badań grodu w Opolu. W pracy p.t.: „Masks from Opole in the Context of the medieval Slavic Rites”, opublikowanym w monografii poświęconej nowym badaniom nad religią i mitologią pogańskich Słowian (Lissieux 2023), przeprowadził ich analizę wyrażając pogląd, iż były używane do rytualnych tańców podczas obrządków pogrzebowych. Uznał, iż towarzyszyły czynnościom obrzędowym związanym z magią rezurekcyjno-płodnościową, wywodzącym się z wierzeń pogańskich i przetrwałym w czasach chrześcijańskich.

Zasadniczą pozycję w dorobku naukowym Habilitanta stanowi monografia p.t. „Magia wojny i wojna magii w świecie dawnych Słowian” (Owidz 2024). Jej treść została zawarta w dwunastu rozdziałach, uzupełnionych o wykaz źródeł i opracowań. Rozdział I, zatytułowany „Wojna, magia i Słowianie” (s. 5 – 13), zawiera uwagi wstępne jako wprowadzenie do kolejno podejmowanych zagadnień. Dr Kamil Kajkowski podkreślił, iż; „za zasadniczy punkt wyjścia posłużyły źródła historyczne i archeologiczne epoki.” (s. 11), stwierdzając, iż te pierwsze oświetlają zasadniczo przeświadczenia elit społecznych, zaś te drugie pozwalają wnikać także w kulturę materialną miejscowej ludności.

W rozdziale II – „Piętno wojownika” – Habilitant przeprowadził weryfikację poglądu wyrażanego przez historyków wojskowości, iż w początkach wczesnego średniowiecza nie mamy do czynienia z grupą wyspecjalizowanych wojowników, a w razie konfliktu do wojny stawali wszyscy dorośli mężczyźni. Wyszedł od przeglądu źródeł pisanych i prezentacji poglądów formułowanych przez mediewistów (zarówno historyków, jak archeologów) dotyczących systemu organizacji społeczności wczesnosłowiańskich, w tym zwłaszcza charakteru drużyn skupionych wokół władcy, których prestiż wynikał zarówno z zamożności rodu, jak i z pochodzenia od istot boskich o kompetencjach wojennych. Odniósł się następnie do uchwytnych źródłowo poglądów Słowian dotyczących przeznaczenia i jego personifikacji, analizując pod tym kątem dostępne materiały ikonograficzne. Szczególną uwagę zwrócił na wyposażenie pochówków dziecięcych w postaci prestiżowych elementów uzbrojenia. Skłonił się przy tym do poglądu, iż wyposażenie pochówku odzwierciedlało nie tylko status społeczny zmarłego, lecz także stanowiło łącznik ze światem nadprzyrodzonym.

Rozdział III – „Inicjacje”, dr Kamil Kajkowski poświęcił kwestii wchodzenia dzieci w okres dojrzałości społecznej, co dla chłopców oznaczało nabieranie umiejętności wojskowych po obrzędzie postrzyżyn, zwłaszcza podczas udziału w polowaniach. Przytoczył stosowne opisy zawarte we wczesnośredniowiecznych źródłach pisanych, odnosząc je do wymowy materiałów antropologicznych. Zagadnienie to rozwinął w kolejnym rozdziale (IV), zatytułowanym: „Droga do drużyny”, wspierając się odniesieniami do dzieł kronikarskich. Podjął też kwestię sposobów identyfikacji formacji wojskowych uzyskiwanej poprzez oznaczanie barwą i motywami dekoracyjnymi elementów uzbrojenia. Zauważył przy tym związek tak zdobionych wytworów z treściami religijnymi o charakterze uniwersalnym (por. s. 74). Przywołał informacje o drużynie Mieszka I i zasadach jej funkcjonowania, zawarte w arabskich źródłach pisanych i dziełach kronikarskich, zwracając uwagę na obrzędowy charakter uroczystości organizowanych przez władcę w halach biesiadno-kultowych.

Zagadnienie pozautilitarnych walorów uzbrojenia rozważył Habilitant w rozdziale V, zatytułowanym „Broń święta i broń uświęcona”. Swą uwagę skierował na te egzemplarze oręża, które zostały wyróżnione własnymi imionami. Relacjonując stan badań nad tym zjawiskiem wyraził pogląd, iż poprzez treści zakodowane w przydanej broni nazwie ich twórcy uzyskiwali przychylność sił nadprzyrodzonych, w odniesieniu do Słowian – zwłaszcza Swaroga. Przytoczył zbieżne z nimi wątki zawarte w wierzeniach ludowych XIX i XX wieku, omawiając następnie kompetencje bóstw znanych z mitów i ich materialne wyobrażenia z terenu Słowiańszczyzny, zwłaszcza te, których atrybutem była wyolbrzymiona broń (miecz, włócznia, topór). Jak to ujął w konkluzji: „...broń mogła więc w magii wojny pełnić funkcję nie tylko – czy może nie tyle – narzędzia walki, ale środka szczególnie predystynowanego do aktywizacji obecności i uczestnictwa w niej sił zaświatowych” (s. 159). Jestem zdania, że wyrażony tu pogląd został przez Habilitanta przekonująco uzasadniony.

Związek sił sakralnych ze sposobami zawierania traktatów pokojowych stanowi treść szóstego rozdziału rozprawy, zatytułowanego: „Zamiast wojny”. Skomentował zawarte w źródłach pisanych informacje, iż Słowianie składali stosowne przysięgi przywołując jako gwarantów ich dotrzymania swe bóstwa i oręż. Podejmując kwestię obrzędów towarzyszących tym aktom przytoczył opisy ofiar ze zwierząt u ludów bałtyjskich i w społecznościach koczowniczych, zawarte w późnośredniowiecznych dziełach kronikarskich. Śladów tych tradycji dr Kamil Kajkowski doszukuje się w sposobie składania przysięg przez Czechów i Polaków jeszcze w XVIII w., przywołując jako dodatkowy argument interpretację zdobień na okuciu pochewki noża z połabskiego Melzow, datowanej na XI wiek, a także zwyczaju Luciców podczas składania przez nich przysięgi, opisanego w kronice biskupa merseburskiego

- Thietmara. Przytoczone dane skłoniły Habilitanta do sformułowania tezy, iż: „czynność składania przysięgi była aktem należącym do sfery zachowań o charakterze mityczno-religijnym” (s. 172). Kolejno dr Kamil Kajkowski zajął się zagadnieniem sposobów unikania starć zbrojnych – zwłaszcza pojedynkami stanowiącymi namiastkę bitew, o których informują ówcześni kronikarze.

Kwestia zaangażowania bogów w rozstrzygnięcia konfliktów zbrojnych stanowi treść rozdziału VII omawianej rozprawy, zatytułowanego: „Wola bogów”. Jej poznanie wymagało podjęcia czynności wróżebnych podczas obrad wiecu, którego postanowienia akceptowano przy użyciu włóczni. Habilitant omówił wywiedzione ze źródeł pisanych wróżby Słowian i rolę w nich koni, poprzedzające m. in. ich zamiary wojenne. Przygotowania do nich przedstawił w kolejnej części pracy, zatytułowanej: „Zanim poleje się krew” (rozdział VIII). Przypomnił, iż celem zwołania sił zbrojnych rozsyłano wici, których opis i sposób posługiwania się nimi zawarł Thietmar w swej kronice. Ich widoczny znak stanowiły laski zwieńczone wyobrażeniami dłoni, głowy lub zwierzęcia, na co wskazują materiały archeologiczne, które Habilitant krytycznie omówił. Kolejno skupił uwagę na miejscach gromadzenia się wojów i na znaczeniu towarzyszących im – wzmiankowanych w przekazach pisanych – znakach/stanicach, utożsamianych z bóstwami kroczącymi na czele zbrojnych zastępów. Następnie rozważył znaczenie pieśni, tańców bitewnych, substancji psychoaktywnych i dekoracji uzbrojenia – w tym symbolikę piór ptaków drapieżnych wieńczących ochronne nakrycia głowy – które podnosiły sprawność bojową wojowników. Odwołał się przy tym do artykułu Heleny Polackówniej, której to pozycji brak w wykazie literatury (praca ta, p.t.: „Geneza orła Piastowskiego”, została opublikowana w tomie 6 „Roczników Historycznych”). Podniósł też kwestię przyczyn deponowania hełmów, choć nie rozstrzyga ich związku z „fenomenem magii wojny” (s. 240). Kolejno zajął się symboliką włóczni jako „insygnium władzy i gwarancję zwycięstwa” (s. 246), przytaczając stosowne zapiski kronikarskie.

Działania podejmowane w trakcie bitwy stanowią treść IX rozdziału omawianej pracy, zatytułowanego „Bitewny zgiełk”. Także i w tym rozdziale wychodzi Habilitant od informacji wyluskanych ze źródeł pisanych, w tym dotyczących rozgrywek toczonych w dwóch wymiarach – rzeczywistych potyczek i zmagani prowadzonych na planszach gier rozgrywanych przez bogów, traktowanych jako czynności o charakterze obrzędowo-magicznym. Informacje te odniósł do znalezisk przyborów do gier w materiałach archeologicznych – w bogato wyposażonych pochówkach z terenu Norwegii. Zajął Go kwestia sposobu użytkowania pionów i figur do gier planszowych z terenu Słowiańszczyzny. Ich ornamentyka – zdaniem dra Kamila Kajkowskiego – wykazuje związki z mitami założycielskimi wspólnoty lub jednego z

połabskich rodów. Habilitant przytoczył następnie wyimki ze źródeł pisanych, obrazujące udział sfer nadprzyrodzonych w walkach pogańskich Słowian. Wskazał przy tym na uciekanie się do sposobów wzmożenia bitewnego szału poprzez zażywanie roślinnych wywarów.

Kwestia, którą zajął się dr Kamil Kajkowski w rozdziale X, obejmuje działania odnoszące się do magii defensywnej. Rozpatrzył poczynania dotyczące organizacji grodów pełniących funkcje religijne, z wyodrębnionym miejscem kultu lub pola wiecowego. Omówił te z nich, w których ujawniono ofiary zakładzinowe, wskazując przy tym na problemy interpretacyjne tego typu znalezisk i poddając je przekonującej weryfikacji. Wyraził pogląd, iż miały one wzocnić skuteczność obwarowań i stanowić barierę „mającą powstrzymać siły nadprzyrodzone wspierające szeregi napastników” (s. 287). Dodatkowym zabiegiem tego rodzaju w przekonaniu Habilitanta było – jak pisze – „wystawianie na murach przedmiotów nacechowanych sacrum”, w tym, mimo chrystianizacji lokalnych społeczności, także krucyfiksów jako przedmiotów o szczególnie skutecznej mocy ochronnej. Uwagę dra Kamila Kajkowskiego zajęły następnie akcesoria mające bezpośrednio chronić wojowników – amulety. Zaprezentował i skomentował toczącą się w literaturze przedmiotu dyskusję nad ich przeznaczeniem, wyróżniając dwa główne nurty interpretacyjne – utylitarny i religijny. Skłonił się jednak do hipotezy wysuniętej przez Nikolaja Makarowa, według którego chronologia tych przedmiotów i miejsca ich zdeponowania wskazuje, iż stanowiły one oznaki członków książęcej drużyny. Wobec znalezisk miniatur broni wysunął ponadto przypuszczenie, że odnosiły się one do przedchrześcijańskich wierzeń i były atrybutami bóstw wojny (s. 294). W dalszym ciągu omawianego rozdziału zebrał Habilitant znaleziska miniatur broni, datowane na okres od połowy X w. do połowy XI w., przyznając iż interpretacja co do ich znaczenia sprawia istotne trudności. Z magią ochronną dr Kamil Kajkowski łączy ponadto dekorowanie okazów uzbrojenia motywami zoomorficznymi, które – jego zdaniem – oprócz ochrony samego wojownika miały angażować siły nadprzyrodzone w przebieg bitwy.

Czynnościom odnoszącym się do traktowania ofiar działań wojennych poświęcił Habilitant rozdział XI, zatytułowany - „Po bitwie”. Powołując się na opisy zawarte w źródłach narracyjnych wyraził pogląd, iż miały one dodatkowo upokorzyć pokonanych poprzez obcinanie włosów jeńcom, skalpowanie ich głów lub ćwiartowanie ciał poległych, profanacje zwłok i gwałty. Wysunął ponadto przypuszczenie, że działania te były aktem rytualnym związanym z magią bitwy, podobnie jak ofiary z ludzi, ich krwi i krwi zwierząt oraz depozyty akwaticzne militariów, składane podczas obrzędów po jej zakończeniu. Osobną uwagę zwrócił na traktowanie ciał wojów poległych w bitwach, które zbierano z pobojożyłki czasem po wielu latach i chowano we wspólnym grobie. Wskazał na trudności z identyfikacją pochówków

wojowników na wczesnośredniowiecznych cmentarzyskach, mimo wyposażania zmarłych w elementy uzbrojenia. Należy się zgodzić z wysuwaniem w literaturze przedmiotu, przyjętym przez Habilitanta poglądem, iż wyposażanie zmarłych w dary grobowe miało wymiar ceremonialny, odzwierciedlający ich pozycję i przekonania społeczności, z których się wywodzili. Omówił przyczyny niszczenia broni składanej przy ciele zmarłego podkreślając, iż na omawianym terenie było to zjawisko marginalne. W dalszym ciągu tej części rozprawy podjął kwestię ewentualności funkcjonowania zaświatów w przeświadczeniach religijnych Słowian. Prześledził w tym celu relacje zawarte w źródłach pisanych, powołując się na dyskusję w gronie lingwistów. Zebrane dane pozwoliły dr. Kamilowi Kajkowskiemu na wskazanie dwóch rodzajów zaświatów w przeświadczeniach eschatologicznych Słowian i na wysunięcie tezy o odmienności ceremoniałów pogrzebowych stosowanych wobec przechodzących do nich zmarłych. Jak to ujął: „kryteria zarezerwowane dla ‚wybrańców’ z powodzeniem mogli spełniać ludzie wojny, po śmierci udający się do sfery znajdującej się pod zwierzchnictwem patrolującego im zmilitaryzowanego bóstwa o charakterze uranicznym”.

Ostatnią część swej rozprawy dr Kamil Kajkowski zatytułował „Słowianie i wojna” (rozdz. XII), stanowiącą podsumowanie wyników podjętych dociekań. Jak to słusznie ujął, konflikty zbrojne we wczesnym średniowieczu były częste, podejmowane z rozmaitych przyczyn, zaś więzi ludzkie ze sferą sakralną były szczególnie silne, na tyle silne, że trudno byłoby w czasie konfliktów zbrojnych oddzielić *profanum* od *sacrum*, a nawet przemoc od *sacrum*. Jak to Habilitant zaznaczył, celem jego studiów był zamysł odpowiedzi na pytanie, czy w obrzędach słowiańskich można uchwycić charakter przeświadczeń religijnych związanych z działaniami wojennymi. Rozdział ten stanowi zwięzłe podsumowanie treści zawartych w poszczególnych rozdziałach rozprawy. Podkreślił w nim wagę budowania więzi między wojownikami i znaczenie charyzmy wybitnych wodzów, pociągającej za sobą zdolność do wykonywania ich poleceń. Jak to ujął „pochodzenie i urodzenie było sprawą drugorzędną, a za najważniejsze uchodziły zaufanie, lojalność i skuteczność w walce” (s. 365). Istotną rolę spełniały obrzędy i związane z nimi przeświadczenia mitologiczne oraz akty podejmowane w celu włączenia sił sakralnych w walkę. Siły te angażowano także w obronę przed wrogą napaścią i w ochronę grodów, zaś porzucony na polu bitewnym oręż stawał się darem dla bogów wojny lub bóstw śmierci. W ostatnich zdaniach rozprawy dr Kamil Kajkowski jeszcze raz podkreślił przynależność Słowian do społeczności, dla których przemoc łączyła się ściśle z ze światem nadprzyrodzonym.

Podsumowując powyższe uwagi stwierdzam, iż recenzowana praca stanowi ważne osiągnięcie naukowe jej Autora. Dr Kamil Kajkowski uwzględnił w swych dociekaniach

wszystkie dostępne źródła, podejmując ich wyważoną interpretację. Konfrontując wymowę źródeł archeologicznych, antropologicznych i danych historycznych przekonująco przedstawił sposób postrzegania zaświatów przez Słowian we wczesnym średniowieczu, jako miejsca zasłużonego spoczynku wojowników. Należy podkreślić, iż podjęta przez Habilitanta problematyka była zadaniem szczególnie trudnym z uwagi na charakter materiałów archeologicznych i wynikające z nich ograniczenia poznawcze. Z tego względu jestem zdania, iż oceniana monografia – „Magia wojny i wojna magii w świecie dawnych Słowian” (Owidz 2024) stanowi dojrzałą poznawczo pozycję, porządkującą i podsumowującą wiedzę o ich wierzeniach i związanych z nimi zabiegach.

Dr Kamil Kajkowski jest ponadto autorem dwóch monografii popularnonaukowych: „Mity, kult i rytuał. O duchowości Słowian nadbałtyckich” (Szczecin 2017, 2023), oraz „Bytów w świetle archeologii. Przewodnik dla ciekawskich” (Bytów 2019), a także współautorem, wraz z Andrzejem Kuczkowskim książki p.t.: „Religia Pomorzan we wczesnym średniowieczu” (Pruszcz Gdański 2010), w której Autorzy omawiają ośrodki kultu triady bóstw: Peruna – Tryglawa – Światowida. Opracował pradzieje Ziemi Bytowskiej w pracy zbiorowej pod redakcją C. Obrachta-Prądzyńskiego i P. Dziekanowskiego, przygotowanej w j. kaszubskim (Bytów 2013). Jest również współautorem – z L. Gardełą, katalogu wystawy p.t.: „Mirosław Kuźma. Sztuka i archeologia”, Bytów 2015.

Na podkreślenie zasługuje zaangażowanie Habilitanta w działalność poza miejscem zatrudnienia. Współpracował z Muzeum w Koszalinie biorąc udział w pracach wykopaliskowych i opracowaniu dokumentacji terenowej, Muzeum Regionalnym w Wągrowcu jako wykonawca w dwóch projektach badawczych, Muzeum Mitologii Słowiańskiej w Owidzu jako wykładowca i realizator działań w zakresie archeologii eksperymentalnej, Muzeum w Śremie jako wykonawca w projekcie badawczym, z Fundacją Relicta z siedzibą w Poznaniu jako wykonawca w granicy, zaś od wielu lat współpracuje z Muzeum Archeologicznym w Gdańsku jako współrealizator wystaw, oraz z Instytutem Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk. Współpracował także z instytucjami zagranicznymi: Eesti Kirjandusmuuseum w Tartu i Inštitut za slovensko narodopisje w Lublanie, a od 2021 r. uczestniczy w projekcie realizowanym przez Christian-Albrechts-Universität w Kilonii.

Dr Kamil Kajkowski legitymuje się znaczącymi osiągnięciami organizacyjnymi, jako uczestnik w pracach przygotowawczych sześciu konferencji międzynarodowych i realizator prac wystawienniczych ponad 50 ekspozycji prezentowanych w Muzeum Zachodniokaszubskim w Bytowie, w tym czterech przygotowanych według własnego

scenariusza. Angażował się także w działalność edukacyjną macierzystej placówki i poza nią jako wykładowca podczas wydarzeń organizowanych przez instytucje muzealne i w działalność popularno- naukową jako konsultant scenariuszy polskich i zagranicznych filmów o archeologii wczesnego średniowiecza. Jego aktywność w tej mierze jest imponująca, co dotyczy zwłaszcza działań znacznie wykraczających poza obowiązki zawodowe w macierzystej jednostce.

Recenzję sporządziłam według wskazań zawartych w art. 219 ust. 1 pkt. 2 Ustawy z dnia 20 lipca 2018 r. Prawo o Szkolnictwie Wyższym i Nauce, poz 1668, w której zostały określone podstawy ubiegania się o stopień doktora habilitowanego (autorstwo monografii lub cyklu powiązanych tematycznie artykułów naukowych albo artykułów w recenzowanych materiałach pokonferencyjnych, a także aktywność naukowa w uczelniach lub w instytucjach naukowych, w szczególności zagranicznych). Biorąc powyższe pod uwagę stwierdzam, iż osiągnięcie naukowe dr. Kamila Kajkowskiego wraz z pozostałą aktywnością naukową i organizacyjną w całej rozciągłości spełnia wymogi ustawowe wskazane w Dzienniku Ustaw z 2023 r., poz. 742 (tekst jednolity) i wnioskuję o dopuszczenie dr. Kamila Kajkowskiego do dalszych etapów postępowania habilitacyjnego w dziedzinie nauk humanistycznych w dyscyplinie archeologia.

Janna Kościńska-Kofman

VIDI DECANUS

[Signature]
DZIEKAN
Wydziału Archeologii
prof. dr hab. Andrzej Michałowski

UNIwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu	
Wydział Archeologii	
wpl. dn.	24-03-2025